

MƏQALƏ

Almaz Ülvi Binnətova

Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru

almazulvi1960@mail.ru

21*1 (16) 2020*

Əlişir Nəvai və Seyid Həsən Ərdəşir

“Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir”

(Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”) əsəri əsasında

Dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvainin nəsr əsərlərindən bir də 1491-ci ildə yazdığı “Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (“Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”) risaləsidir. Təxminən cəmi 20 min sözdən ibarət olan bu risalədə şair dövrünün böyük ziyalı Seyid Həsən Ərdəşirin ömür yolunu vərəqləmişdir. Seyid Həsən Ərdəşir Mir Əlişir Nəvainin dostu, məsləkdaşı və atası qədər sayğı – ehtiram bəslədiyi mürəbbisi (tərbiyəçisi) olmuşdur. Ona görə də şairin ruh tərbiyəsində, əxlaqi görüşlərində, təriqət yolunda bu şəxsin böyük təsiri Nəvaini ömrü boyu izləmişdir. Seyid Həsənin kiçik yaşda oxumağa olan marağını, saf qəlbini və təvazökar əxlaqını diqqətə yetirir, elmini, təsəvvüfi görüşünü, Baysunqur Mirzə zamanından ta Əbulqasım Baburun hökmdarlığına qədər – 40 il sultanlar və şahzadələr xidmətində çalışdığından bəhs edir. Dünyanın maddi və mənəvi çəkisini gözəl dərk edən, dövrünün ibrət götürüləsi məşhur kişilərindən sayılan Seyid Həsən Ərdəşir ömrünün axırında əsas dərvişlik yolunu tutaraq xəlvətə çəkilmişdi. O bütün elmləri əxz edərək dünya dərkində kamil insan timsalına çevrilmişdi.

Əlişir Nəvai dostluqda çox etibarlı, qədirbilən olub. Dost, onun nəzərində, ilk növbədə dəstək olmalı, mehriban qardaş, səmimi məsləhətçi və can həmdəmidir.

Bunları nəzərdə tutmalı olsaq, şair əsərlərində sadıq dostları haqqında hekayə və rəvayətlər, dostluqlarını tərənnüm edən poetik nümunələr yazmışdır. Ə.Cami, S.H.Ərdəşir və P.Məhəmmədə ithafən yazdığı əsərlər xatirələr məcmuəsi yox, bəlkə də, dostluq sınağından çıxmış ali qədirşünaslığının nümunəsidir. O, öz dostları haqqında yazanda onları yüksək ehtiram ilə vəsf edib, şəxsiyyət olaraq tarixin səhifələrinə yazıb. Ustad məqamında baş əydiyi S.H.Ərdəşirə həsr etdiyi “Haləti Seyyid Həsən Ərdəşir” (“Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”) əsərində bu insanın ibrətli fəzilətlərindən dönə-dönə yazmışdır. Ə.Nəvainin tərcümeyi-halından məlumdur ki, Seyid Həsən Ərdəşir Nəvaini gənc yaşlarından böyük şəxsiyyət kimi qəbul edib.

Özbək ~~nəvai~~şünası Şuxrat Siracəddinov “Əlişir Nəvaidən bəhs edən mənbələrin müqayisəli-tipoloji, tekstoloji təhlili” monoqrafiyasında göstərildiyi kimi, “Ə.Nəvai “Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti” əsərində yazır ki, hər kim onun evinə gəlsə, “bizə lütf etmişsiniz, kasıb evimizə qədəm qoysanız, biz sizin qulluğunuzda durarıq”⁸ – deyə böyüklərə necə hörmətlə yanaşırdısa, kiçiklərə də eyni müraciətlə yanaşardı”. Seyid Həsən Ərdəşir kimdir? Bu sualın cavabını dahi mütəffəkir əsərdə o qədər gözəl anladır ki, əlavə olaraq başqa mənbədə onun haqqında bir şey öyrənməyə ehtiyac qalmır.

Seyid Həsən Ərdəşirin atası Ərdəşir Əmir Teymurun nəvəsi – Şahruhun oğlu Baysunqur Mirzənin (Mirzə Ulugbəyin böyük qardaşı) quşçu əmirlərindən olub. Quşçu – ova götürülən quşlara baxan şəxsə deyilirdi. Orta əsrlərdə saraylarda ov quşçuluğu sahəsi geniş yayılmışdı, bu səbəbdən də quşçular, quşçu əmirlər saray əhli içərisində nüfuzlu şəxslər sayılırdı. Bu vəzifəsi etibarlı ilə Ə.Nəvai Seyid Həsənin atasını bu əsərdə quş dili bilən Süleyman peyğəmbərə oxşadır (hətta nağıllarda deyildiyi kimi, bir ölkəyə şah seçimi zamanı quş uçurarmışlar, kimin başına qonsa, ölkənin şahı o şəxs olarmış. Klassik ədəbiyyatda da, quş motivi rəmzi-simvolik anlamda verilib). Ə.Nəvai bu şəxsi 1455-ci ildən (h.861) tanıdığını, həmişə Qəzzalının əsərlərini, Hafiz Şirazinin “Divan”ını, Sədinin “Bustan”ını, F.Əttarın “Məntiq ütteyr”ini təkrarladığını, Lütfi ilə Müqimindən şeirlər oxuduğunu, evində şeir və musiqi söhbətləri edildiyini söyləyərək onunla əlaqədar xatirələrini “Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti” əsərində çox sadə dildə, rəvan üslubda, düşündürücü ovqatda yazmışdır.

Seyid Həsən Ərdəşirin həyatı, elmi fəaliyyəti, əxlaqi dəyərləri, ədəb-ərkanı, səxavəti, əqidəsi, görüşləri, maraq dairəsi, xalqla davranışı – münasibəti, xalqın ona münasibəti ilə bağlı bir çox xarakterik xüsusiyyətlərinin əsas cizgilərini qeyd edərək, dövrünün mükəmməl şəxsiyyəti kimi göstərə bilmişdir. Bu böyük şəxsiyyətin gözəl insani fəzilətləri haqqında xüsusi məhəbbətini izhar edir. Saray mühitinə yaxınlıqları atasına oğlu Seyid Həsənin yaxşı təlim-tərbiyə görmə fürsəti yaratmışdı. Dövrünün bir çox əsas elmlərini öyrəndiyindən, atası kimi Baysunqur Mirzənin saray xidmətində işə qəbul edilmişdir. Baysunqur Mirzənin sarayındaykən, hələ kiçik yaşlarından daim oxumaq – öyrənmək həvəsli olan Əlişir Nəvai bu fəzil insanla qarşılaşdığına görə

8 Şuxrat Siracəddinov. “Əlişir Nəvai: mənbələrin müqayisəli-tipoloji, tekstoloji təhlili” (T, akadernashr, 2011, 326 s.)

həmişə uca rəbbinə şükranlıq etmişdir. Bu əsərdə də o, “Nəsaim ül-məhəbbət”də yazdığı kimi, Dərviş Seyid Həsəni tarix səhifələrinə belə təqdim edir: O, elm, ədəb, mərifət, təvazökar, həyalı bir zat idi ki, dilin qrammatikasını - sərf (morfologiya) və nəhf (sintaksis), lügət və ərəb elmini (dilini və ədəbiyyatını), məntiq və kəlam elmini, fiqh (islam hüququ) və hədisi, təfsirçiliyi, əzbər yaddaşı, hazırcavablılığı və sair təsnifatları, şeir və müəmmaları, tarix və astronomiyanı, musiqi nəzəriyyəsini və musiqi aləmini dərinlən bilən fitrətən fəzil bir şəxsdir. Söz məclislərində, musiqi meydanında, elm-sənət məclis və yığıncaqlarının başında ehtiramlı söz sahibi kimi yeri olan bu ali zat haqqında belə gözəl sözlərdən sonra bir beyt yazmadan növbəti fəslə keçə bilmir. Həmin beyt belədir –

*Pak gövhər ki, tapdı pakqəlbi
Şahlar başı üstündə yeri var.*

Ə.Nəvai nəslə yazdığı bu risaləsində də yeri gəldikcə, digər bütün nəsr əsərlərində olduğu kimi, poetik lövhələrə müraciət etmişdir (bu əsərində 26 beyt 10 beyt, 2 nəzm, 1 fərd və 9 beyt özündən əvvəl və sonra gələn cümlələr arasında körpü yaradan poetik misralar və 2 tarix (hər biri 4 misralıq) vardır – bu misraların 23-ü çağatay türkcəsində (bundan da 3 beyt Lütfinin, 1 beyt isə Mövlana Müqumiyə aiddir), 3 beyti farscadır (bundan da bir beyt Şeyx Sədinin, hər biri iki beytli 2 tarix isə Nəvaiyə aid), qalan 19 beyt Əlişir Nəvaiyə aiddir). Ə.Nəvai Seyid Həsənin sarayının hərbi yürüş və yaxud məşvərtlərində iştirakını da qələmə alaraq onun hökumətin asayışı işlərində də fəaliyyətini diqqətə yetirib. Əlişir Nəvai mürşidi hesab etdiyi bu ali şəxsə xüsusi hörmət və ehtiramını gənclik dövründə ona yazdığı “Şikayətnamə məktubu” adlandırılan 147 beytlik məsnəvisi⁹ “Seyid Həsən Ərdəşirə mərsiyyə” tərkibbəndində¹⁰, eyni mənbədəki 10-cu bənddəki “Həsən” müəmması¹¹, “Saqınamə”nin onun adına ayrıca yazdığı XXVI bəndində 19 beyt¹², “Nəsaim ül-məhəbbət” təzkirəsində “Dərviş Seyid Həsən (k.s.)”¹³, “Məcalis ün-nəfais” təzkirəsində “Seyid Həsən Ərdəşir”¹⁴ başlıqlı yazısında - bütün bu əsərlərində onun xatirəsini əziz tutmuşdur. Bəlkə də, bir çox “Divan” şeirlərində dəfələrlə xatırlayıb, yəqin ki, sonrakı araşdırmalarda bunları qeyd edəcəyik. Bu araşdırmada isə, əsasən “Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti” (“Haləti-Seyid Həsən Ərdəşir”) risaləsindən bəhs ediləcək. Yeri gəldikcə, həmin mənbələrdən bəzi qeydlər nəzərə yetiriləcək.

- 9 “Xəzain ül-məani” divanına daxil etdiyi “Ğaroyib us-siğar”dakı “Məsnəvi” // Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, 10-ж.ли, 1-ж. Т., 2011, б.694-704.)
- 10 “Xəzain ül-məani” divanına daxil etdiyi “Navodir uş-şabob” əsərində // Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, 10-ж.ли, 2-ж. Т., 2011. б.677-682.
- 11 “Xəzain ül-məani” divanına daxil etdiyi “Navodir uş-şabob” əsərində // Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, 10-ж.ли, 2-ж. Т., 2011, В.704.
- 12 “Xəzain ül-məani” divanına daxil etdiyi “Favoyid ul-kibar” əsərində // Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, 10-ж.ли, 4-ж. Т., 2011, В.708-709.
- 13 “Nəsaim ül-məhəbbət” təzkirəsində 675-ci şəxs təqdimatında // Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, 10-ж.ли, 9-ж. Т., 2011. б.291-453.
- 14 “Məcalis ün-nəfais” təzkirəsində // Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, 10-ж.ли, 9-ж. Т., 2011.- б.291-453.

“Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (“Seyid Həsən Ərdəşirin tərcüme-yi-halı və şəxsiyyəti”) risaləsi “Bismillahir rəhmanir rəhim” (“Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə!”) duasının ardınca bir rübai ilə açılır. Rübainin təxmini məzmunu belədir:

Lütf eylə, ey müqəddəs nəsimi,

Bir qat da fəna gülşənini eylə gülüzar.

- burada, “fəna gülşəni” deyərək - qəbiristanlıq nəzərdə tutulur, bu fəna gülşənini bir mərtəbə də güllü-gülüstanlıq elə, mürsidinə görə üz tutub Allaha yalvarır – dua edir. Təsəvvüfi mənada fani əhli, gövhər qanlı, ariflər arifi Seyid Həsən Ərdəşirin (allah rəhmət eləsin) uyuduğu qəbiristanlığı “Fəna gülşəni” adlandırır. Ə.Nəvai S.H.Ərdəşir ilə ilk dəfə 1455-1456-cı illərdə Sultan İbrahim Mirzənin taxta çıxdığı il tanış olmuşdular. Onlar birlikdə Əbulqasım Babur sarayında qulluq göstəriblər. Əbulqasım Babur, Əlişirlə olan münasibətini atasının ölümündən sonra da kəsməmişdir. Məşhədə gedərkən Əlişiri də özü ilə aparmışdır (1456) və burada Babur şahın sarayında çalışdığı zaman görüşdüyü, tanış olduğu bu şəxslə o zamandan ta ömrünün sonuna qədər ata-bala münasibətini qoruyub saxlamışdı. Əbulqasım Babur Nəvainin şeirlərini bəyənir və onu “oğlum” deyə çağırırmış. Seyid Həsən Ərdəşir isə ona türkcə yazan şair Lütfünü oxumasını və ondan örnək götürməsinə məsləhət verirdi. Beləcə, həm fars, həm də türkcə qəzəllər yazan və çox tez məşhurlaşan Nəvai çox keçmədən “Züllisan-eyn” (“İkidilli şair”) adını almışdır. Bu adı ona Əbulqasım Babur vermişdir. Lakin bir il sonra, 1457-ci ildə Ə.Babur Məşhəddə vəfat edəndən az sonra Nəvainin atası Bahadır Kiçkinə də vəfat edir, dostu Hüseyin Bayqara Mərvə dönsə də, Əlişir Məşhəddə qalaraq təhsilinə davam etmişdir. Ə.Baburun vəfatı ilə əlaqədar himayədarı olmayan Əlişir Teymurilərin Quşçu əmirilərindən olan Seyid Həsən Ərdəşirdən kömək və diqqət görmüşdür. Elə bu arada Şeyx Kamali Tövbəti ilə də görüşüb ondan feyz almışdır. Atasının vəfatından sonra Məşhəddə təhsilini bitirərək Herata dönən Əlişir Əbu Səid Mirzənin saray xidmətinə daxil olmuşdur. Ancaq Hüseyin Bayqara ilə olan yaxın dostluğu səbəbi ilə Əbu Səid Mirzənin saray qulluğundan ayrılıb (orada baş verən üsyanda guya Əlişir Nəvainin də əli olmuşdur, şübhəsi ilə narazılıq yaranmışdı) Heratdan Səmərqəndə gedərək orada Xoca Fəzlullah Əbuleysi mədrəsəsində iki il təhsilinə davam etmişdir.

Z.M.Babur “Baburnamə”sində “Nəvainin hər hansı bir günahına görə Əbu Səid tərəfindən Heratdan çıxarıldığını” bildirir. Əldə başqa dəlil yoxdur. Bartold, Baburun bu sözlərinə söykəndiyi kimi, Bertels də “Nəvai” adlı əsərində, “Səmərqənd Uluğbəydən sonra elm mərkəzi olmaqdan çıxdığı üçün Nəvainin oxumaq üçün Səmərqəndə gedə bilməyəcəyini” yazır. Bundan başqa, ayrıca Əbu Səidin Nəvaini Məşhədə sürgün etdiyini və Nəvainin Seyid Həsən Ərdəşirə göndərdiyi mənzum məktubunun – “Şikayətnamə”sinin bu səbəbdən yazıldığını qeyd edir (Agah Sirri Ləvənd). Bundan başqa Nəvai bu əsərində Seyid Həsənin yumşaq ürəkli, şəfqətli yaxşı bir insan olduğunu və evində gəncləri saxladığını da əsərində bildirir. Yenə Nəvainin əsərindən Sultanın, Seyid Həsənin istefasını qəbul etmədiyini və Seyid Həsənin iki il qədər dərviş qiyafəsində, ödəniş almadan vəzifəsinə davam etdiyini anlayırıq. 14 yaşında oğlu ölənin Seyid Həsən daha sonra Həccə getmək istəmişsə də, bu arzusuna çata bilməmiş və 894-cü ildə 73 yaşındaykən Heratda vəfat etmişdir.

Seyid Həsənin şeirə, sənətə ehtiramını, onun Lütfinin, Ətəyinin, Muqiminin,

fars şairlərindən Şirazin, Sədin, Əttarın yaradıcılıqlarını sevərək dönə-dönə mütaliesindən bəhs edərkən hər biri haqqında ayrıca düşüncəsini yazmışdır.

Nəvai yaradıcılığına olan sevgi və saygısı onun həm ata-bala münasibətindən, həm də əsərlərinin ruhuna vurğunluğundan, dünyanın zahiri və batinini dərk edən bir fazil şəxsin qələminin dadından-duzundan doğmuşdu. Nəvai də bu səmimiyyət qarşılığı onu “Rindlər şahı” adlandırarkən, Seyid Həsən Ərdəşiri səxavət, şəfqət, təvazökar lütfünü, alicənablığını, ədəbini, yumşaq təbiətini, səbrini, dünyaya fərq qoymamaq kimi bir çox fəzilətlərindən bəhs edərkən hekayətlər misalında təqdim etmişdir. Bu üslubu risalənin oxunuqluğuna, tarixi xarakterinə, nə qədər önəmli bir şəxs haqqında yazılması məziyyətlərindən hesab edə bilərik. Baysunqur Mirzədən sonra onun oğlanları Əlaüddövlə Mirzə, Sultan Məhəmməd Mirzə və Babur Mirzə də Seyid Həsənə eyni hörmət və ehtiramı bəsləmişdilər. Nəvai əsərdə qeyd edir ki, Baysunqur Mirzə bəzən xidmətində olan adamların bir xətasını görəndə, “bu işlərin həllində Seyid Həsənin fikirləri, düşüncələri, hərəkətləri yaxşı nümunə ola bilər” – deyərdi. Öz işinə saygı və məhəbbəti saray əhlini razı saldığı kimi, Hüseyn Bayqaranın da xoşuna gəlmişdi. Onu özünə məsləhətçi kimi qəbul etmişdi.

Əlişir Nəvai 1472-ci ildə Seyid Həsən Ərdəşir ilə birlikdə Əmir (Divanbəyi) olmuş, möhürdarlığı isə şair Əmir Şeyhim Süheyliyə verilmişdir. Qanuna görə, divanlarda və yığıncaqlarda qəbilə bəyləri öz vəzifə dərəcələrinə görə yer almışlar, fərmanlara da yenə o sıra dərəcəsinə görə möhürlərmişlər. Uyğur qəbiləsinin sırası o biri qəbilələrdən sonra olduğu üçün Nəvainin divanda alt sırada oturması, möhürünü o biri bəylərin möhüründən sonra basması lazım idi. Nəvainin Sultana olan yaxınlığı və onun yanındakı mövqeyi bilindiği üçün yeni vəzifəsinə - baş vəzirlik səlahiyyətlərinə başlayanda, möhürlənəcək ilk fərmanı əvvəl Nəvaiyə gətirirlər; o da Seyid Ərdəşirə aparılmasını söyləyir. Seyid Həsən möhürü vurmaqdan çəkinmişdir, bu zaman Nəvai möhürünü Fərmanın ən aşağısına vurmuşdur, yəni, Seyid Ərdəşirin imzası onun imzasının üstündə olsun. Beləliklə, Nəvai bu davranışı ilə yüksək bir anlayış, gözlənilməz bir təvazökarlıq göstərmişdir.

Daha sonra Əlişir Nəvainin Seyid Həsənlə nə zaman və necə tanış olmasını da tarixi sənədlərdə olduğu kimi, bu əsərdə də öyrənirik. Əbülqasım Babur sarayındakı tanışlıq dostluğa, bu tədqiqatın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, sonra da bir ömür boyu ata-oğul münasibətinə çevrilmişdi. Ərdəşir bu gənc şairin şeirlərini sevərək oxuyur, yanında saxlayaraq, ətraf məclislərdə ondan söz açaraq, şeirlərini əzbərdən deyərdi. Onun şair kimi tanınmasında, əsərlərinin ilkin olaraq yayılmasında böyük səxavətlik göstərən Seyid Həsən yeri gəldikcə, Ə.Nəvaini dərvişlik (fəqir) yoluna da dəvət edirdi. Çünki bu böyük zatın həyatının baş məqsədi ən böyük fəkri-fənalıq (əbədiyyət, sonsuzluq) idi. “Bu fəqir-füqarə əhli, dərvişlər və əhlibeytlər məclislərində çox oldu, onlardan fanilik təriqətinin özəlliklərini dərk etdi” – deyə yazır. Daha sonra Nəvai Seyid Həsən Ərdəşirin əhatəsində olub yetişən, sevdiyi şair və onların əsərləri haqqında məlumat verir. Onun dərviştəbiətli və rindsifətli xarakterini geniş təsvir edir. O söhbətlərə gələn təriqət pirlərini də xatırlayır.

Nəvainin ədəbiyyata olan marağında və məhəbbətində, ilk olaraq, atasının və dayılarının, daha sonra da yetişdiyi mühitin rolu olmuşdur. Şeirə meyil etməsində heca vəznində şeirlər söyləyən atası Kiçkinə Bahadırın, “Qabili” təxəllüsü şeirlər

yazan dayısı Mîr Səidin, “Səbuhi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Mir Səidin oğlu Mir Heydər, “Qərib” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məhəmməd Əlinin təsiri vardır. Bundan başqa atasının ölümündə sonra Nəvainin himayədarı olan, türkcə şeirlər yazan Sultan Əbülqasım Babur ilə “Qələndər” təxəllüslü şeirlər yazan və Lütfinin oxuyub onu özünə örnək almasını tələqin edən Həsən Ərdəşirin rolları böyükdür.

Əslində haqqında bəhs etdiyimiz bu kiçik əsərdə böyük bir şəxsiyyətin kəhkəşan dolu dünyası işıqlandırılmışdır: etüdlərlə, kiçik hekayətlərlə, xoş duyğularla, məhəbbət dolu xatirələrlə... Əsərdə adlarını qeyd edərək, yaradıcılıqlarından örnək götürdüyü tarixi şəxsiyyətlər haqqında qısa qeydlər - notlar etmək yerinə düşər: Səltənət taxtının sahibi Sultan İbrahim Mirzə - Şahrüh Mirzənin nəvəsi (Əmir Teymurun nəticəsi); Lütfi – klassik özbək şairi (1366 – 1465) 99 yaşında Heratda vəfat etmişdir; Hafiz Şirazi (Şəmsəddin Məhəmməd) – böyük fars şairi (1321, Şiraz - 1390, Şiraz) Quranı əzbər bildiyi üçün Hafiz təxəllüsü ilə şöhrətlənmişdi, Hafiz Şirazinin eşqi həm həqiqi, həm də məcazi mənada tərənnüm edən şair olmuşdur. Qəzəl janrını yüksək bədii səviyyəyə ucaldan Hafiz Şirazi “Divan”ı vəfatından sonra hazırlanmışdı; Sədi Şirazi (Müslihiddin Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Muşrifuddin) – farsın böyük şairi, ədibi, mütəfəkkiri (1203, Şiraz – 1292, Şiraz) İran moğollarının əlindən Bağdada getmiş, orada “Nizamiyyə” və “Mustansiriya” mədrəsələrində oxumuşdu. Orada ərəb dili və ədəbiyyatını, Qurani-Kərimi, Hədisi-Şərifini və təsəvvüfün öyrənmişdi. Bundan sonra Sədi Şirazi tam 20 il Şərq ölkələrinə gedərək vaizlik etmiş, vaizliyində ədəb-əxlaqı, hikmətlər, həyati məsələlərdən bəhs edən hekayətlər söyləmiş. “Gülüstan” (nəzm və nəsr) və “Bustan” (nəzm), lirik şeirlər və “Divan” müəllifidir; Fəridəddin Əttarın “Məntiq üt-teyr” təsəvvüfi əsərinin müəllifi (bu müəllif və əsər haqqında Ə.Nəvainin “Lisan üt-teyr”) araşdırmamızda geniş yazılıb; Mütəfəkkir İmam Əbu Hamid Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Qəzzalının (1058-1111) “Kimyayi-Səadət” (“Xoşbəxtlik iksiri”, 1094-1107-ci illərdə yazıb) əsəri məşhurdur. Burada dini, fəlsəfi, təsəvvüfi məsələlərdə özünüdərək, haqqı (Allahı) dərk, dünya mərifəti və axirət mərifətlərinin konsepsiyası açıqlanıb; Əziz Nəsəfi (Azizuddin Nasafi) – təsəvvüf mütəfəkkiri, ilk təhsilini doğulduğu Nəsəfdə alandan sonra Buxaraya getmiş, orada təhsilini davam etmişdir. O, “ИНСОН АЛКОМИЛ ВАЛ МАЪРИФАТ-УЛ-ВОФИР” (“Kamil insan və bol mərifət”, “Кашф-ул-хаконик” (“Həqiqətin kəşfi”), “Максуд ал-аксо” (“Davamlı məqsəd”) kimi məşhur təsəvvüf əsərlərinin müəllifidir; Şəmsəddin Məhəmməd Təbadqani – dövrünün məşhur şeyxlərindən olub, onun “Allahın isimləri”, “Təzkirat ül-həbib” (“Dostunun təzkirəsi”), “Ərbəin” (“Qırx hədis”), “Vasoye” (“Vəsiyyətlər”), “Qəsideyi-Burda” müxəmməsi, Xoca Abdulla Ənsarinin “Mənazil uş-şüəra” əsərinə yazdığı şərhlər və sair əsərlərin müəllifidir; Xoca Nəsirəddin Ubeydulla – Xoca Əhrar Vəli adı ilə məşhur olan nəqşibəndi təriqətinin məşhur nümayəndələrindəndir. Səmərqənddə təlim-təhsil aldıqdan sonra Herata gəlir (1428), orada Yaqub Çərxi ilə tanış olur, onu özünə ruhani piri seçir 143-ci ildə Daşkəndə gəlir və bu gün tarixçilər onun həyat-fəaliyyətini yüksək dəyərləndirərək millətinin-xalqının himayədarı kimi təqdim edirlər. Atasının vəfatından sonra “Ata” deyə üz tutduğu, söykəndiyi, arxalandığı, mürşidi Seyid Həsən Ərdəşirdən dərs aldığı hikmət sahibləri və onların klassik əsərlərinin siyahısından məlum olur ki, Nəvai hansı tərbiyə, hansı mühitdə

formalaşmışdır. Bütün bunları Nəvai “Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (“Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”) əsərində yazır. 1489-cu ildə baş verən iki hadisə Nəvai üçün çox üzücü olmuşdur: onlardan biri, atası kimi sevdiyi Seyid Həsən Ərdəşirin 1489-cu ildə vəfatı, digəri isə Bəlx hakimi (valisi) olan kiçik qardaşı Dərviş Əlinin eyni tarixdə edamı. Qardaşının edamı ilə bağlı olaraq 1490-cı ildə divanbəyi vəzifəsini öz istəyi ilə buraxmış, yalnız sultanın nədimi (saqilik) olaraq xidmətini davam etdirmişdir. Şair ata əvəzi saydığı Seyid Həsənin ölümündən qəlbən çox ağrımışdır, bu üzüntüsünü “Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (“Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”) əsərində ifadə etmişdir. Risalədə ustadı Seyid Həsən Ərdəşirin 73 yaşında vəfatı haqqında yazılmışdır. Ulu şəxsiyyətin vəfatı zamanı Əlişir Nəvai şəhərdə olmadığından dəfn mərasimində olmamışdı. O, Sultan Hüseyn Bayqaranın tapşırığı ilə Heratdan uzaq bir yerə ezam olunmuşdur.

Özünün də qeydlərindən məlum olur ki, səfərdən qayıtdıqdan sonra ustadının yas mərasimlərinə qatılaraq bir çox işlərin qaydasına salınmasına dəstək olmuşdur. Seyid Həsən Ərdəşirin mübarək məzarı Qazurgah camisinə gedən yolda - atasının xatirəsinə tikilmiş künbəzin içindədir. Həmin yer Herat şəhərinin şimal hissəsində yerləşən, el arasında “Müqəddəslərin məbədi” adlanan qəbiristanlıqda (indiki dillə desək, Heratdakı “Fəxri xiyaban”da) yerləşir. Vəfat tarixini isə araşdırmamızın əvvəlindəki rübaidə yazmışdıq. “Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (“Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”) risaləsi 1490-1491-ci illərdə yazılmışdır. Bu haqda əsərin “Xatimə”sindəki rübaidə də qeyd edilir –

*Fani əhlinin başçısı Seyid Həsən getdi,
Onun evi əbədi cənnət olsun,
O pakizə zatın vəfat tarixini axtardılar,
Dedim ki, “Jannati pokash makon bod!”*

Rübaidəki “Jannati pokash makon bod” cümləsi tarix anlamında ifadə edilərək, əbcəd hesabında 894 / 1489-cu ilə işarə edilir. Əslində bu tarix Seyid Həsən Ərdəşirin vəfat tarixidir, Ə.Nəvai onun vəfatından iki il sonra bu əsəri qələmə almışdır. Bu risalənin məziyyətlərindən biri də odur ki, Əlişir Nəvaini yetişdirən şəxsiyyətlərdən biri haqqında mükəmməl məlumat öyrənə bilirik. Əlişir Nəvai onun haqqında xeyli yaradıcılıq nümunələri yazsa da, nədənsə Seyid Həsən Ərdəşirin adına tədqiqatçılar ötəri nəzər salıblar. Əslində Nəvainin özü kimi hələ heç bir kimsə onu belə geniş təbliğ etməyib¹⁵.

Kemal Eraslan “Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (“Seyid Həsən Ərdəşirin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti”) risaləsinin mövcud olan dörd nüsxəsindən də faydalanmaq şərti ilə müqayisəli tədqiqi mətnini yayımlamışdır (1971). Təəssüf ki, bu yazı üzərində işlərkən o kitabı əldə edə bilmədik və Ə.Nəvainin 2011-ci ildə Özbəkistanda nəşr olunmuş 10 cildlik “Seçilmiş əsərləri”nin 10-cu cildindən istifadə etdik.

15 Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер \ Тўла асарлар тўплами, 10-ж.ли, 10-ж. Т., 2011, бет. 5–16.
Комилов Н. Саййид Ҳасан Ардашер – комил инсонми? \ Тавҳид асрори. Т., 1999. – Б. 101–121;